

predstavlja dio svakoga duhovnoga puta i radost uzimanja života u vlastite ruke.

Čitajući *Knjigu o umijeću življenja* primjećuje se autorovo vješto ispreplitanje područja kršćanske duhovnosti, psihologije i duhovnoga rasta, što se općenito susreće u njegovim djelima. Jednostavnost, razumljivost i jasnoća kojom je pisana čine ju idealnom za individualan osobni rad i promišljanje. Osim toga, od koristi može biti i stručnjacima s područja psihološkoga, pastoralnoga i duhovno terapijskoga rada. Opisujući svakodnevne situacije, autor čitatelju postavlja ključna pitanja, izaziva na uranjanje u dubinu, povezivanje s transcendentijom i potiče na ustrajnost u promjeni s ciljem ostvarivanja kvalitetnijega i zdravijega odnosa sa samim sobom, bližnjim i Bogom.

Valentina Ričković

Predrag Milidrag, *Opažanje i čulna spoznaja kod Tome Akvinskog*. Beograd: Institut društvenih nauka, 2021.

Autor je već ranije znanstvenim člancima i knjigom (*Ustrojstvo stvorenoga bića u De ente Tome Akvinskoga*, 2019.) pokazao vrhunsko poznavanje Akvinčeve filozofije. Tema je nove knjige sustavan prikaz njegova nauka o osjetilnoj zamjedbi i njezine uloge u konstituiranju spoznaje. Sastoji se od devet poglavlja, s popisom literature, ali bez kazala na koncu knjige. U prva dva poglavlja (*Uvod*, *Čulna spoznaja*) pregledno su objašnjene glavne teme. Treće je poglavlje (*Spoljašna čula*) posvećeno vanjskim osjetilima. Iduća poglavlja (*Zajedničko čulo*, *Imaginacija*, *Mislilačka moć*, *Pamćenje*) opsežno obrađuju Tomina shvaćanja o unutrašnjim osjetilima. U posljednja dva poglavlja (*Rezultati: ka razumskoj spoznaji*, *Završna razmatranja*) Milidrag problematizira rezultate svojih analiza u širem kontekstu stjecanja znanja.

Treba istaknuti posebnu odliku njegovoga pisanja. Postupno i strpljivo, velikom jasnoćom i preglednošću iznosi svoju argumentaciju, protkanu duljim i kraćim navodima Tomina teksta, koje je sam preveo na srpski. Zato se taj dio lako i brzo čita, a pristupačan je i onima koji se nisu bavili Tominom filozofijom. No budući da je riječ o znanstvenoj monografiji, autor je u podrubnim bilješkama (ukupno 731) naveo svaki prevedeni citat u latinskom izvorniku, uz često upućivanje na druga mjesta koja potvrđuju navode i analize. Znalca Tomine filozofije to može usporiti u čitanju knjige ako se upusti u kopkanje sličnih stavova u svojim primjercima Tominih djela. Pojedinačne teme dobro su obrađene, pa se mogu i kasnije odvojeno proučavati s većom pozornošću.

Budući da je za Akvinca čovjek biće koje istovremeno ima udjela u materijalnom i duhovnom, osjetilna je zamjedba važna jer u nastanku znanja posreduje između ta dva poretka i zato zahtijeva suradnju duše i tijela. Polazište je nesumnjivo empirističko (*oportet ut quod est in intellectu nostro, prius in sensu fuerit*) — ali zaključci nisu radikalni, puno su složeniji i otvoreni za metafiziku. Svida mi se što Milidrag izbjegava razne izme (indirektni realizam, eksternalizam, naturalizam i dr.), popularne u suvremenim tumačenjima Tomine epistemologije. Preferira polazište od onoga što je sam Toma rekao o nekom problemu, analizira ga i iznosi oprezne, uvjerljive argumente. Cijela je knjiga ustrojena prema ulozi osjetilnih sposobnosti u procesu spoznavanja. Najniža su razina vanjska osjetila koja pokazuju najveću pasivnost, tj. ovisnost o materijalnosti osjetila i vanjskoga predmeta koji aficira osjetilne organe. Očita je aristotelovska pozadina, ali Toma pokazuje manji interes za fiziologiju osjetilne zamjedbe. Kada primjerice govori o tom na koji način osjetilo prima formu osjetilno-

ga predmeta, ističe da je to *immutatio spiritualis* iako je ujedno riječ o materijalnom procesu. U analizi spoznajnoga doprinosa svih osjetila ističe funkciju nematerijalnosti, vid smatra najbližim mišljenju, opip najudaljenijim. Koliko je pojedina kognitivna sposobnost *absolutior et immaterialior*, utoliko je *perfectior* i sposobnija postići viši stupanj spoznaje odnosno univerzalnije znanje. Cilj je dakle apstrahirati *formae rerum* koje osjetila i razum primaju *secundum esse intentionale*. Milidrag raspravlja detaljno o tom na str. 19–40 i 60–77.

Teorija percepcije Tome Akvinskoga znatnije se razlikuje od Aristotelove u shvaćanju unutrašnjih osjetila, koja nisu potpuno nematerijalna, a pasivna su u tom što *formae sensibiles* primaju od vanjskih osjetila. Na njegovo shvaćanje i broj unutrašnjih osjetila bitno je utjecao Avicenna. Budući da ne prihvaća stav da se aktivne i pasivne sposobnosti razlikuju na odvojiv način, prihvaća samo četiri od Avicenninih pet unutrašnjih osjetila: *sensus communis*, *imaginatio*, *vis aestimativa* kod životinja (*vis cogitativa* samo kod ljudi), *memoria*. Aristotel na neki način tematizira sve te kognitivne sposobnosti, ali ih ne shvaća sustavno. Primjerice, o zajedničkom osjetilu (*αἴσθησις κοινή*) dobro naznačuje osnovni problem, ali ostaje potpuno nedorečen. Za Tomu je svako unutrašnje osjetilo odvojena spoznajna moć, smještena u mozgu. Očita je hijerarhijska usmjerenost prema univerzalnim uvjetima spoznaje jer kaže kako pojedina osjetila, primjerice vid zahvaća osjetilni predmet kao vidljivo, a zajedničko osjetilo taj isti predmet prima kao zamjetljivo, dakle na univerzalniji način. To provodi tako što istovremeno zamjećuje osjetilni predmet i radnju osjetila koje taj predmet izravno zamjećuje. Predmete zajedničke svim osjetilima (gibanje, mirovanje, broj, oblik, veličina) spoznaju pojedinačna osjetila, pa ih zato ne smatra — kao

njegov učitelj Albert Veliki — svojstvenim predmetima zajedničkoga osjetila.

Vanjska osjetila dakle zamjećuju osjetilna svojstva kao nešto konkretno, crveno kao crveno, glasno kao glasno i dr. Zajedničko osjetilo na apstraktniji način zamjećuje ta ista svojstva kao nešto zamjetljivo — no ne može ih povezati u jednu cjelinu. Na neki način koordinira vanjska osjetila, pa time posreduje zamijećeni sadržaj prema višim kognitivnim moćima. Na kognitivno djelovanje zajedničkoga osjetila nastavlja se drugo unutrašnje osjetilo — imaginacija. Uveo ga je Aristotel (*φαντασία*) kao kognitivnu sposobnost koja percipirani sadržaj ('predodžbu', *φάντασμα*) zadržava i kada predmet osjetilne zamjedbe nije više prisutan. Od velike je važnosti za njega jer povezuje percepciju i mišljenje. Toma preuzima grčki termin *phantasma* i koristi ga za osjetilnu formu koju imaginacija prima od zajedničkoga osjetila. Na toj razini fantazma zastupa predočeni predmet koji potom postaje predmet mišljenja, ali kao nematerijalna, mentalna predodžba. U opisu dosta koristi termin *similitudo*, što kao *imago* postaje važna tema u ranoj novovjekovnoj filozofiji, na što Milidrag upućuje kao znalac rane novovjekovne filozofije — objavio je dvije knjige o Descartesu.

Sljedeće unutrašnje osjetilo (*vis aestimativa / cognitiva*) Toma smatra nužnim i za životinje. Navodi primjer ovce koja vidi vuka i bježi jer ne zamjećuje samo njegovu boju, oblik i kretanje, nego istovremeno procjenjuje da je to nešto opasno. Predmet toga osjetila je *sensibile per accidens*, a s obzirom na više kognitivne moći, pamćenje i mišljenje, zove ga *intentio* — očito je njegova funkcija daljnje povezivanje zamijećenih svojstava u svrhu konstituiranja cjelovitoga predmeta razumske spoznaje. Postupno dematerijaliziranje i univerzaliziranje prisutno je na svim kognitivnim razinama. Procjenjivačke

(odnosno mislilačke) intencije su pojedinačne, a razumske intencije su univerzalne. Pomoću pojma intencije Toma tumači kako životinja shvaća da je nešto korisno ili štetno, kao i kako ona djeluje prema instinktu. Uloga intencije u čovjekovu mislilačkom, unutrašnjem osjetilu vrlo je složena. Ponavljanjem zamjedbenih radnji u mislilačkom osjetilu nastaje iskustvo, a pomoću pojedinačnih intencija dolazi se do univerzalija (*ex singularibus accipitur universale*). Dakle mislilačka sposobnost zahvaća pojedinačnost pod vidom univerzalnosti, ne kao strogo univerzalno. Toma to osjetilo označava i kao *ratio particularis*, partikularni, tjelesni razum. Posljedica je razlikovanje pasivnoga i aktivnoga razuma, jedan je materijalan, a drugi nematerijalan. No što je tada s hijerarhijom unutrašnjih osjetila? Mislim da je problematično postoji li uopće? Naime, pamćenje se nekako umeće između materijalnoga i nematerijalnoga razuma? Nastavlja se zapravo na imaginaciju. No kako aktivni razum ima sposobnost koristiti pamćenje, tj. aktivirati percipirani sadržaj, i još više od toga, nekako su bliske te kognitivne sposobnosti.

Zajedničko osjetilo zahvaća osjetilni predmet pod vidom sadašnjosti, imaginacija kao da je prisutna, dakle neovisno o vidu vremena, a pamćenje taj isti predmet razmatra samo *sub ratione praeteriti*. Zato je pamćenje ujedno spremište za fantazme, pri čemu su uključeni elementi refleksivnosti. O tom unutrašnjem osjetilu Toma je dosta raspravljao, a Milidrag je to pregledno analizirao (str. 155–171). Posljednja dva poglavlja posvećena su razmatranju dosadašnjih rezultata u kontekstu razumske spoznaje. Prva je tema iskustvo kao prijelazni stupanj u stjecanju prvih principa vještine i znanja. Tu bih posebno preporučio zanimljiv i zahtjevan prikaz što je fantazma kod Tome (str. 194–203). Druga je tema Akvinčeva teza da između osjetil-

noga i razumskoga dijela duše ne postoji strogi prijelaz, skok, tj. da nisu odvojeni, nego da čine neprekinutu cjelinu.

Rekao bih još nekoliko riječi o jeziku kojim piše autor monografije. U osnovnoj, svakodnevnoj komunikaciji nema prepreka razumjeti srpski jezik. Nešto je teže kada se ide na stručnu literaturu jer bitne su razlike između hrvatskoga i srpskoga u leksičkom gradivu, ne u gramatičkoj strukturi. Netko tko nema iskustva s tim razlikama na početku će biti u nedoumici oko nekih termina. No ako ga zanima Tomina filozofija, sigurno ima neko elementarno poznavanje njegove latinske terminologije, može u Milidragovoj knjizi provjeriti izvorne termine i njemu nepoznate srpske inačice, pa s lakoćom dalje čitati. Više od pola stoljeća svjestan sam normativnih razlika između hrvatskoga i srpskoga, ali me neke stvari iznenaduju. Raspodjela tih razlika nije se puno mijenjala. No zanimljiva je otvorenost, napose beogradske sredine za usvajanje termina koji su nastali u Hrvatskoj. To traje još od vremena zagrebačke filološke škole — nove riječi nastale iz svakodnevnih potrebe brzo se usvajaju u Srbiji. S druge strane danas, pod utjecajem engleskoga, vratila se je u srpski učestalija upotreba infinitiva. Možda po uzoru na ruski jezik, a u manjoj mjeri preuzimanjem iz hrvatskoga, raste korištenje nazivlja slavenskoga podrijetla.

Knjiga Predraga Milidraga o spoznajnoj funkciji osjetilne zamjedbe kod Tome Akvinskoga sadrži puno više zanimljivih analiza nego što sam ovdje mogao spomenuti. O svemu što se raspravlja dane su iscrpne potvrde u Tomininim djelima. Možete ju pročitati, ali ćete ju iznova konzultirati jer ima trajnu vrijednost.

Josip Talanga